

Цивільно-правові механізми забезпечення захисту прав людини на життя в умовах збройних конфліктів

Стефанчук Микола Олексійович¹

Опубліковано	Секція	УДК
02.02.2024	Право	342.72/.73

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10608473>

Ліцензовано за умовами Creative Commons BY 4.0 International license

Анотація. Стаття присвячена аналізу цивільно-правових механізмів захисту прав людини на життя в умовах збройних конфліктів. Визначено, що серед відомих механізмів захисту прав людини виділяють міжнародний та національний. У статті досліджується статус осіб у збройному конфлікті та рівень гарантування їх прав. Розглянуто закріплення права людини на життя в основних міжнародних актах з прав людини. Визначено роль міжнародних організацій, які відіграють особливу роль у захисті прав людини у період збройного конфлікту. Проаналізовано національне законодавство, яке закріплює право на життя та встановлює гарантії його захисту. Встановлено, що під час збройних конфліктів ступінь захищеності прав залежить від статусу особи. Зроблено висновок, що в межах міжнародного гуманітарного права допустиме обмеження права на життя комбатантів, натомість цивільним особам гарантується захист права на життя. Щодо цивільно-правових механізмів захисту права на життя в умовах збройного конфлікту, то виділяється самозахист, як природне право людини та позовний захист, який на сьогодні є найпоширенішим.

Ключові слова: права людини, особисті немайнові права, право на життя, механізм захисту прав, цивільно-правові механізми, збройний конфлікт, комбатант, цивільні особи.

Civil law mechanisms to ensure protection of human rights to life in conditions of armed conflict

Annotation. The article is devoted to the analysis of civil legal mechanisms for the protection of human rights to life in the conditions of armed conflicts. It was determined that among the known mechanisms for the protection of human rights, international and national ones are distinguished. The article examines the status of persons in armed conflict and the level of guaranteeing their rights. Consolidation of the human right to life in the main international human rights acts is considered. The role of international organizations, which play a special role in the protection of human rights during armed conflict, is defined. The national legislation, which enshrines the right to life and establishes guarantees for its protection, is analyzed. It has been established that during armed conflicts, the degree of

¹ провідний науковий співробітник Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2983-2770>

protection of rights depends on the status of a person. It was concluded that within the limits of international humanitarian law it is permissible to limit the right to life of combatants, while civilians are guaranteed protection of the right to life. As for the civil-legal mechanisms for protecting the right to life in conditions of armed conflict, self-defense, as a natural human right, and legal protection, which is currently the most common, stand out.

Keywords: human rights, personal non-property rights, right to life, rights protection mechanism, civil legal mechanisms, armed conflict, combatant, civilians

Вступ

Актуальність і важливість права людини на життя та його захист сьогодні є очевидною, адже без такого фундаментального права всі інші права втрачають своє значення. Життя є необхідною умовою реалізації всіх прав і свобод людини. Основною загрозою і перешкодою для реалізації цього права є саме збройні конфлікти.

Механізми забезпечення захисту прав людини на життя є предметом дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених серед яких: Кожевнікова А. С., Митник О. В., Разметаєва Ю.С., Сенаторова О.В., Сидорчук Ю.М., Усманов Ю.І., однак цивільно-правові механізми захисту прав людини на життя в мовах збройних конфліктів потребують окремого дослідження.

Метою статті є вивчення та аналіз міжнародних та національних механізмів захисту прав людини на життя у період збройних конфліктів. Наявність збройного конфлікту на території України робить таку тему дослідження актуальною для забезпечення захисту прав людини.

Завдання - дослідити міжнародні механізми захисту права на життя в період збройних конфліктів та охарактеризувати національні гарантії захисту права на життя в умовах збройного конфлікту в Україні.

Результати

Право на життя важливе не тільки тому, що воно є цінним саме по собі, але й тому, що воно є найвищим правом, оскільки воно впливає на реалізацію інших прав людини незалежно від обставин.

Право на життя визначається як найвище право над усіма іншими правами, закріплене в усіх основних міжнародних і національних правових системах і визнається міжнародними та національними судами в усіх правових системах.

Незважаючи на те, що права і свободи людини діють безпосередньо, потрібні практичні механізми їх захисту. Механізми захисту прав і свобод людини і громадянина трактуються як системи і комплекси послідовних заходів захисту прав людини і громадянина; як заходи, спрямовані на відновлення порушених прав; як система органів та засобів закріплених у Конституції, які найбільш повно й ефективно забезпечують захист прав людини [1, с. 53].

Існують різні механізми захисту права людини на життя. Залежно від рівня правового регулювання можна виділити два основних типи: міжнародний та національний.

Міжнародний механізм захисту - це система міжнародних органів і організацій, які працюють над впровадженням міжнародних стандартів прав і свобод людини або їх відновленням у разі порушення. У свою чергу, на території конкретної країни діють національні механізми захисту прав [2, с. 34].

Спершу розглянемо міжнародний механізм захисту. Право на життя знаходить своє закріплення у всіх регіональних та універсальних договорах з прав людини та є частиною загального міжнародного права.

Стаття 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) закріплює, що право кожного на життя охороняється законом. Ніхто не може бути навмисно позбавлений життя, за винятком випадків виконання смертного вироку, призначеного судом після визнання винним у вчиненні злочину, встановленого законом [3].

Попри це існують винятки, що звільняють від відповідальності за смерть особи за конкретних обставин. Вони найбільш чітко викладені в ч. 2 ст. 2 Конвенції, яка говорить, що позбавлення життя не вважається таким, що порушує цю статтю, якщо воно є результатом застосування сили, яке є абсолютно необхідним: на захист будь-якої особи від протиправного насильства; з метою здійснення законного арешту або запобігання втечі особи, яка законно затримана; у дії, вжитій на законних підставах з метою придушення бунту чи повстання [3]. Стаття 15 Конвенції, що стосується відступів від міжнародних зобов'язань у разі надзвичайної ситуації, також передбачає, що відступи від ст. 2 допустимі лише стосовно смертей внаслідок законних воєнних дій [3].

Право на життя закріплене також у ст. 3 Загальної декларації прав людини де зазначено, що кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність [4]. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права у ст. 6 проголошує, що право на життя є невід'ємним для кожної людини. Його гарантії полягають у тому, що право на життя має бути захищене законом і що ніхто не може бути «свавільно» позбавлений життя [5].

Держави повинні за будь-яких обставин утримуватися від вбивств і вживати заходів для захисту життя людей, які знаходяться під їхньою юрисдикцією. Зобов'язання з захисту прав можуть включати:

- обов'язковість законодавчого забезпечення захисту права на життя;
- обов'язок вживати всіх можливих запобіжних заходів і стежити за діями поліції, щоб звести до мінімуму застосування смертельної сили;
- обов'язок запобігати нападам на фізичну цілісність інших осіб з боку осіб, які підпадають під юрисдикцію держави;
- обов'язок проводити ретельне та всебічне розслідування у випадку вбивства [6].

Норми, розроблені в рамках міжнародного права щодо дотримання прав людини, також можуть застосовуватися в ситуаціях збройного конфлікту.

Міжнародне гуманітарне право діє як регулятор збереження прав людини під час збройного конфлікту, що є частиною норм *jus in bello* (право під час війни), які відрізняють збройний конфлікт від злочину, до якого застосовується кримінальне право. Варто відзначити, що міжнародне гуманітарне право, зі свого боку, доповнює міжнародне право прав людини, а єдиною відмінністю служить розподіл на комбатантів і цивільне населення.

Міжнародне гуманітарне право стримує використання насильницьких методів проти людей, які не беруть участі у збройних конфліктах.

На даний момент міжнародні договори у сфері захисту прав людини залишаються дуже важливими. Норми прав людини можуть застосовуватися паралельно з нормами міжнародного гуманітарного права, сприяючи тим самим створенню більш комплексної системи захисту.

Держави не мають права відступати від своїх зобов'язань у сфері захисту прав людини. Механізми, які спрямовані на забезпечення дотримання зобов'язань за міжнародними актами з прав людини можуть використовуватися як альтернативні засоби забезпечення дотримання режиму гуманітарного захисту у збройних конфліктах.

Слід відзначити, що серед міжнародних механізмів захисту прав людини у період збройного конфлікту особливу роль відіграють міжнародні організації.

Як одна із країн-засновниць Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН), Україна з 1945 року входить до цієї універсальної системи захисту прав людини, бере участь у розробці міжнародно-правових актів з прав людини та в роботі контрольних і правозахисних органів ООН.

ООН працює в місцях, де порушуються права, щоб стежити за дотриманням принципів прав людини та зобов'язань згідно з міжнародним гуманітарним правом. ООН розслідує скарги на ймовірні порушення прав людини та співпрацює з експертами в договірних органах для виявлення та запобігання майбутнім порушенням [7]. Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні (далі – «Моніторингова місія»), розгорнута в березні 2014 року, здійснює моніторинг та публічний звіт про ситуацію з правами людини в Україні з метою посилення захисту прав людини, сприяння доступу до правосуддя та забезпечення притягнення винних до відповідальності. З початку збройного нападу РФ 24 лютого 2022 року робота Моніторингової місії зосереджена на документуванні порушень міжнародних прав людини та міжнародного гуманітарного права, вчинених сторонами конфлікту.

Інша міжнародна організація – Рада Європи захищає права людини в рамках міжнародних конвенцій і стежить за прогресом держав-членів у цих областях, і дає рекомендації через незалежні контрольні експертні органи. В межах Ради Європи опосередковане або пряме забезпечення та захист прав людини здійснюють такі інституції: ПАРЄ, Генеральний секретар, Комітет міністрів Ради Європи, Уповноважений Ради Європи з прав людини, Європейський суд з прав людини [8, с. 21]. З метою надання додаткових гарантій ефективної реалізації права громадян на міжнародний захист Україна визнала юрисдикцію Європейського суду з прав людини.

Ще однією з небагатьох міжнародних організацій, яка може відігравати важливу роль у реалізації будь-якої домовленості про припинення вогню, яку сторони конфлікту можуть досягти є Організація з безпеки і співробітництва в Європі (далі – ОБСЄ). Також вона керувала значною моніторинговою місією, метою якої було неупереджено та об'єктивно спостерігати та звітувати про ситуацію з безпекою в Україні, а також може сприяти діалогу між усіма сторонами конфлікту [9]. Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини є однією з найважливіших у світі інституцій у сфері прав людини, завданням якої є надання допомоги державам-членам у виконанні їхніх зобов'язань щодо людського виміру та, таким чином, посилення безпеки в регіоні.

Україна приєдналася до сучасної універсальної системи захисту прав людини з моменту підписання Статуту ООН у 1945 році, до європейської системи в рамках ОБСЄ (нині ОБСЄ) у 1992 році та Ради Європи у 1995 році. Було підписано та ратифіковано численні міжнародні угоди, конвенції, декларації, пакти, прийнято ряд законів про права людини, внаслідок чого Україні було надано можливість представництва є в численних міжнародних та європейських організаціях по захисту прав людини. Участь України в міжнародній системі захисту прав людини свідчить про імплементацію в національне законодавство норм міжнародно-правових актів у сфері прав людини. В результаті гарантовані Конституцією України права людини чітко сформульовані та відповідають міжнародно-правовим нормам.

Водночас країна стикається з проблемами щодо реалізації деяких прав людини, закріплених у Конституції, особливо права на життя. На жаль, порушення прав людини у зв'язку зі збройним конфліктом стало актуальним для країни. Повномасштабна загарбницька війна, яка розпочалась у 2022 році, призвела до порушень міжнародного гуманітарного права. Щодня ми є свідками того як з боку російського агресора відбувається умисне знищення цивільного майна та критичної інфраструктури, вбивства, крадіжки, викрадення цивільних осіб і використання забороненої зброї, злочини геноциду та екоциду.

В Україні право на життя закріплено ст. 27 Конституції України, яка говорить, що кожна людина має невід'ємне право на життя і ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від незаконних посягань. Також наголошується на обов'язку держави захищати життя людини.

За висновком Конституційного суду України, право на повагу до людської гідності, як і право на життя, є невід'ємним, невідчужуваним та таким, що підлягає безумовному захисту з боку держави. Держава виконує свій обов'язок щодо захисту життя, здоров'я та гідності людини, зокрема шляхом забезпечення ефективного розслідування фактів позбавлення життя та неналежного поводження, у тому числі й щодо осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі під повним контролем держави [10]. Тобто держави не тільки повинні утримуватися від позбавлення життя поза виключними обставинами, але вони також повинні діяти для захисту від втрати життя.

Юридичну регламентацію права на життя відображено у ст. 281 Цивільного кодексу України де вказано, що фізична особа має невід'ємне право на життя та не може бути позбавлена життя.

Право на життя є невід'ємним правом згідно із законодавством про права людини, яким від природи володіють усі люди від народження. Воно є невід'ємним від носія, позбавлене економічного змісту, а також належить особі довічно.

Якщо розглянути національний механізм захисту прав людини, то варто відмітити, що відповідно до законодавства України право на цивільно-правовий захист виникає у особи у випадках, передбачених ч. 1 ст. 15 ЦК України де вказано, що кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання [11]. Як зазначає І.О. Дзера, цивільно-правовий захист — це система заходів суб'єкта цивільного права, компетентних державних чи інших органів для усунення порушень цивільного права чи інтересів і покладення на порушника обов'язку поновити порушене право [12, с. 683]. Але у випадках порушення права на життя його поновлення буде неможливо. Тому в даному аспект і доречно взяти до уваги думку О.І. Антонюк, яка визначає цивільно-правовий захист за результатом захисних заходів. За визначенням ученої, цивільно-правовий захист — це запобігання від порушення права чи інтересу при загрозі такого порушення, припинення порушення, яке вже почалося, відновлення порушеного права, усунення інших перешкод на здійснення прав та інтересів у результаті застосування цивільно-правових заходів, спрямованих самою особою або уповноваженим органом [13, с. 6].

Якщо ж розглядати захист прав людини на життя в умовах збройного конфлікту, то варто відзначити, що у міжнародному гуманітарному праві ступінь захищеності прав залежить від статусу особи.

Згідно зі ст. 48 Додаткового протоколу I 1977 року до Женевської конвенції 1949 року, сторони конфлікту повинні завжди проводити різницю між цивільним населенням і комбатантами, а також між цивільними об'єктами та військовими цілями і, відповідно, спрямовувати свої сили лише проти військових цілей [14].

Це положення виражає так званий принцип розрізнення. Виходячи з цього принципу, ступінь захисту права на життя під час збройного конфлікту залежить від статусу особи.

Таким чином, прийнято виділяти учасників збройних конфліктів під якими розуміють комбатантів, а також осіб, які не беруть участь у збройному конфлікті, тобто цивільні особи, духовенство, медперсонал, військовополонені, поранені.

Відповідно до міжнародного гуманітарного права комбатантам не гарантується право на життя. Проте, якщо застосована сила не є суворо пропорційною досягненню дозволених цілей, напад вважається таким, що порушує право на життя. Захист права на

життя комбатантів обмежений залежно від моменту та діяльності. Якщо вони вважаються виключеними з бою, їхній захист від убивства так само гарантується як цивільним особам. Під час військових дій єдиною законною метою, якої повинні прагнути досягти держави, є послаблення військових сил противника. Якщо є можливість лише завдати шкоди, не вбиваючи, то принцип необхідності зобов'язує лише нанесення шкоди. Позбавлення життя вважатиметься незаконним відповідно до міжнародного гуманітарного права, якщо воно є наслідком покарання, віроломства чи використання зброї, що завдає непотрібних страждань.

Цивільні особи користуються сильнішим захистом свого права на життя, ніж учасники бойових дій. Сторони конфлікту повинні утримуватися від вбивства цивільних осіб, які знаходяться під їхнім контролем, і повинні вживати заходи для захисту життя цивільних осіб, які знаходяться під їхньою юрисдикцією. Відповідно до норм міжнародного гуманітарного права осіб, які не беруть участі в бойових діях заборонено позбавляти права на життя. Вбивство таких осіб буде кваліфікуватись як злочин. Обмеження права на життя осіб, які не приймають участі у збройному конфлікті допускається у випадку їх безпосередньої участі в конфлікті та в разі завдання супутньої шкоди.

Тобто побічні втрати серед цивільного населення допустимі за правилами ведення війни за умови, що втрати не є надмірними у зв'язку з конкретною та безпосередньою військовою операцією. Принцип обережності вимагає, щоб військові дії проводилися таким чином, щоб завдати найменшої шкоди цивільному населенню. Концепція найменшої шкоди означає, що держави, обираючи засоби та методи нападу, повинні вживати всіх можливих запобіжних заходів, щоб уникнути, і в будь-якому випадку звести до мінімуму випадкову загибель чи поранення цивільного населення, та пошкодження цивільних об'єктів.

Серед механізмів захисту прав людини, який є найбільш універсальним і дієвим, є судовий захист, оскільки усі особи під час збройного конфлікту мають право на цивільно-правовий захист свого життя та здоров'я.

Цивільний кодекс України передбачає наступні позовні вимоги у разі смерті потерпілого: про відшкодування моральної шкоди, завданої чоловікові (дружині), батькам (усиновлювачам), дітям (усиновленим), особам, які проживали з нею однією сім'єю; про відшкодування майнової шкоди, завданої непрацездатним особам, які були на його утриманні або мали на день його смерті право на одержання від нього утримання, а також дитина померлого, народжена після його смерті; про відшкодування витрат на поховання та на спорудження надгробного пам'ятника особі, яка зробила необхідні витрати [11].

Як приклад варто навести висновок Верховного Суду України (далі – ВСУ) у справі №308/9708/19 за позовом про відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок збройної агресії РФ проти України [15].

За обставинами справи чоловік позивачки загинув у 2014 році під час бойової операції. Позивачка зазначила, що внаслідок зазначених подій її сім'ї завдано моральної шкоди, оскільки через втрату чоловіка позивачка та її діти відчувають тривалі страждання та невгамовний душевний біль.

Було обґрунтовано, що невід'ємне право чоловіка на життя, гарантоване ст.2 Конвенції, і право на повагу до сімейного життя заявниці та дітей, передбачене ст. 8 Конвенції, порушені протиправними діями з боку РФ.

Відповідно до позиції ВСУ після початку війни в Україні з 2014 року, при розгляді справ, у яких відповідачем є РФ, українські суди мають право ігнорувати імунітет цієї держави та розглядати справи про відшкодування шкоди, завданій особі внаслідок

збройного нападу РФ, за позовом, поданим до іноземної держави, оскільки іноземні держави не мають права здійснювати збройну агресію проти інших держав.

Отже, вирішуючи питання про застосування судового імунітету до РФ у цій справі, ВСУ врахував, що предметом позову є відшкодування моральної шкоди, завданої громадянам України внаслідок смерті інших громадян України; місцем заподіяння шкоди є територія незалежної держави; передбачається, що збитки завдали агенти РФ, які порушили положення, закріплені в Статуті ООН щодо заборони військової агресії проти іншої держави; акт збройної агресії з боку іноземної держави є порушенням зобов'язання поважати суверенітет і територіальну цілісність інших держав, викладених у Статуті ООН. Законодавство України виходить з того, що збитки, завдані фізичній особі в Україні неправомірними діями іншої особи (суб'єкта), можуть бути відшкодовані, як правило, за рішенням суду України [15].

За висновком ВСУ, суди України мають право розглядати справи про відшкодування шкоди, завданої РФ, нехтуючи імунітетом держави при розгляді справи, у якій Російська Федерація є відповідачем.

Варто також наголосити, що внаслідок збройної агресії РФ в Україні створено спеціальний механізм визначення збитків, завданих державою-агресором. Це зобов'язання Україна підтвердила постановою Кабміну «Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації» [16].

Ще одним важливим механізмом захисту прав людини є самозахист. Правозахисні механізми передбачають можливість самозахисту на додаток до діяльності державних органів у сфері захисту прав громадян. Право на захист себе та своїх близьких є частиною права на життя і визначено безпосередньо в Конституції, в якій зазначено, що людина має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань [17].

Відповідно до ч. 1 ст. 19 ЦК України особа має право на самозахист свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань [11]. Серед способів самозахисту цивільне законодавство виділяє пред'явлення вимоги про усунення небезпеки, яка загрожує життю та здоров'ю фізичної особи, необхідну оборона та крайню необхідність.

Правова природа права на самозахист життя полягає в тому, що право на самозахист є природним правом людини, яке відображено у відповідних нормативно-правових актах міжнародного та національного рівнів. Центральним актом у сфері правового регулювання права на необхідну оборону є Основний Закон України – Конституція, усі інші законодавчі акти спрямовані на деталізацію конституційних норм у цій сфері.

Висновки

Підсумовуючи, можна констатувати, що обмеження прав на життя комбатантів під час збройного конфлікту є допустимими згідно з положеннями міжнародного гуманітарного права, хоча існують певні обмеження щодо методів і засобів ведення такого конфлікту. Натомість право на життя цивільного населення гарантується всіма основними міжнародними актами. Однак їхнє право на життя під час збройних конфліктів може бути обмежене лише за умови їх безпосередньої участі у збройних конфліктах та у випадку супутньої шкоди.

Що ж стосується механізму захисту прав людини на життя під час збройного конфлікту, то під ним варто розуміти систему міжнародних та національних засобів захисту порушених прав та інтересів.

У свою чергу, цивільно-правові механізми захисту прав людини на життя під час збройного конфлікту можна визначити, як сукупність закріплених законом прийомів та засобів, за допомогою яких уповноважені законом державні органи та фізичні особи здійснюють заходи з попередження, припинення правопорушення та відновлення порушених прав.

Застосування способів цивільно-правового захисту в сучасних умовах спрямоване на забезпечення реалізації права людини на доступ до ефективних засобів правового захисту. В умовах збройного конфлікту ступінь захисту права на життя під час збройного конфлікту залежить від статусу особи. Природньо, що особи, які не приймають участі в конфлікті мають вищий рівень захисту, на відміну від комбатантів яким не гарантується захист права на життя.

В Україні серед цивільно-правових механізмів захисту прав людини на життя в умовах збройного конфлікту слід виділити позовний захист та самозахист. Самозахист, як гарантований цивільним законодавством засіб захисту, допускається тоді, коли потерпілий має можливість вплинути на правопорушника, не вдаючись до допомоги суду чи інших правоохоронних органів.

Однак найпоширенішим в наш час є позовний захист, оскільки на сьогодні українські суди мають право розглядати справи про відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої громадянам України внаслідок збройної агресії РФ, за позовами до цієї іноземної держави, нехтуючи імунітетом останньої.

Список використаних джерел

1. Митник О. В. Роль Конституційного Суду України в механізмі захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. 2015. Вип. 6, т. 1. С. 53–57.
2. Сидорчук Ю.М. Механізми захисту прав людини та громадянина: сутність і перспективи розвитку в Україні. Науковий вісник Чернівецького університету. 2013. Вип. 682. С. 33–35.
3. Конвенція про права дитини: Конвенція від 20 листопада 1989 р. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_021
4. Загальна Декларація прав людини: Декларація від 10 грудня 1948 р. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015
5. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права: Пакт від 19 жовтня 1973 р. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
6. Case of Kaya v. Turkey (Application no. 22729/93): Judgment European Court of Human Rights, 19 February 1998. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-58138&filename=001-58138.pdf>
7. OHCHR: Protecting human rights during conflict situations. United Nations. URL: <https://www.ohchr.org/en/protecting-human-rights-conflict-situations>
8. Разметаєва Ю.С. Доктрина та практика захисту прав людини: навчальний посібник. Київ: ФОП Голембовська О.О., 2018. 364 с
9. Preserving the OSCE at a time of war. reliefweb. URL: <https://reliefweb.int/report/world/preserving-osce-time-war>
10. Рішення Конституційного Суду України від 24.04.2018 р. № 3-п/2018. Справа № 1-22/2018 (762/17). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-18#Text>

11. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. №№ 40–44. Ст. 356. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
12. Кузнецова Н. С., Беляневич О. А., Бервено С. М. Договірне право України. Загальна частина : навч. посіб. / за ред. О. В. Дзери. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 896 с.
13. Антонюк О.І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Х., 2004. 205 с.
14. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 р. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199.
15. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 14 квітня 2022 року у справі № 308/9708/19, провадження № 61-18782св21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104086064>
16. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації: Постанова від 20 березня 2022 р. № 326. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text>
17. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30